ГОВОРИТЕ В РОДОПИТЕ*

МАКСИМ СЛ. МЛАДЕНОВ

Не е случайно заглавието на този доклад. Настанало е време да разграничим лингвистическите от географските понятия при характеристиката на диалектите.

Преди малко повече от 80 години изтъкнатият български езиковед Александър Теодоров-Балан отбелязва: "Родопско наречие" като понятие в българската диалектология е сравнително ново и още неустановено; ала то се налага вече тъкмо под това име въз основа на обнародуваните досега податки" (Теодоров, 1904, с 111).

Десетилетия вече се изнасят нови и нови данни за говорите в Родопите. Необходимо е тези данни да се осмислят и обработят от единна гледна точка, та да се стигне до максимално убедително формулиране за родопски говори на понятие с лингвистическо съдържание.

До сега с термина **родопски говори** се означават диалектите на българското население от Родопския планински масив. **Родопите** като географска област се простират в южните райони на българските земи и заемат територия от 14 735 кв. км

---

* Доклад, изнесен на международната конференция "Родопските говори и тяхното значение за историята на българския език и славянската филология", състояла се от 11 до 13.IX.1986 г. в гр. Смолян.

(т. е. около 1/8 от територията на Р България на пространство с 240 км дължина и 100 км ширина). На запад се простират до поречието на р. Места, на северозапад се свързват с Рила по долината на р. Дрещенец (десен приток на Места), Аврамова седловина (1455 м. над м. р.) и долината на р. Яденица, на север и изток Родопите опират до ниските тераси по десния бряг на р. Марица, а на юг достигат до Беломорската низина (КБЕ, т. 4, с. 402). Южната ни държавна граница минава по южните била на планинския масив.

В така очертаното огромно пространство са разпространени българските родопски говори отдавна привличали вниманието на множество наши и чуждестранни изследвачи, които постепенно формират убеждението, че тази част на българското езиково землище представя своеобразен диалектен резерват, в който се откриват множество следи от стария български език и често ни отвеждат към старобългарската езикова епоха на братята Кирил и Методий.

Естествено е на такова обширно пространство да се очаква диалектно разнообразие, формирало се в продължение на векове, тъй като дори и теоретически не е възможно да има един напълно компактен диалектен регион.

Първото нещо, на което трябва да обърнем внимание, е, че няма исторически податки за особено оживени миграционни движения в родопските земи. Областта се характеризира с относителна стабилност на населението. Няма данни за преселвания в нея от други български покрайнини или пък изселвания на големи групи българско население от Родопите. На второ място, това дава основание да се смята, че и вътрешнодиалектните отношения в Родопите също така са стабилни и трайни, че отразяват по–старинно диалектно членение. Особен интерес представя и въпросът за заселването на Родопите от българските славяни, тъй като неговото изясняване има значение да се установят връзките на родопските говори с останалите български диалектни масиви, но поради ограниченото място този въпрос не се засяга.

Сега е все още трудно да посочим кога в нашата книжнина се появява терминът **родопски говори** и какво е било първото му съдържание, но е очевидно, че термините **родопски говори** и **родопско наречие**[1] са били идентични с **рупски говори**, срв. "Изпърво за българския език се поставяха две наречия: източно и западно, които се схващаха откъм твърде всеобщи и широки чърти. В по-ново време биде изтъкнато между тях и трето наречие, от една страна свързано с източното, от друга със западното, и все пак отлично от първото и второто по твърде характерни свойщини. Разни книжовници разно именуваха това наречие изцяло или по купове негови говори. Най-застъпени са имената "родопско наречие" (или "родопски говори") и "рупски говори". Обаче от тия две имена е повече оправдано първото - "родопско наречие" (Теодоров, 1904, с. 112). Ал. Теодоров използува всичко, публикувано върху говорите в Югоизточна България след 1882 г. и най-вече приносите на Ст. Н. Шишков и затова на тях тук не се спираме. Любопитно е да споменем приведеното от А. Теодоров схващане на Ст. Н. Шишков за

---

1 Тук не се представя изчерпателно историята на термините **родопски говори и родопско наречие** (това ще бъде сторено по–обстойно другаде), а се изнасят схващанията на най–изтъкнатите български езиковеди.

разпространението на родопското наречие: "**родопско** или **рупско** (**рупаланско**) – най-интересно, а най-малко издирено – се простира от Ихтиманската котловина до Енос, от коритото на Марица до Беломорската равнина; то се врязва или примесва чак до Старозагорско и Бургас, дето стои под влиянието на западното наречие, па в Неврокопско, Драмско, Зъхненско (или Зиляховско), Сярско, Демирхисарско и Мелнишко, дето е под влиянието на западното наречие. Колкото по-навътре в Родопите, толкова е родопското наречие по-чисто, а най-чисто го срещаме в Ахърчелебийско, Даръдерско, Иридерско, Ксантийско, частим и в планинските села Неврокопски, Драмски и Зъхненски (Зиляховски)" (Теодоров, 1904, с. 115). Тук добрият познавач на диалектите и културата на населението в Родопите добре е доловил, че тази огромна, очертана от него област не може да бъде напълно единна в диалектно отношение. Б. Цонев отбелязва: "Югоизточните или както можем да ги наречем още **родопските** (!) говори заемат южната част на Бургаска околия, подир това Казъл-Агачко, Каваклийско, Харманлийско, Търново-Сейменско, Хасковски окръг цял, южната част на Пловдивско, Станимашко и Пещерско. Разбира се, че на тая линия говорите са размесени, както е размесено и самото население" (Цонев, 1901, 369–370). Подобно схващане изразява и К. Иречек: "В Родопите владее особено наречие, което покрай източното и западното образува трета група, която се простира от Пирин планина и Сер до Димотика, а поради по–новите изселвания и по-нататък, дори до Бургаско при Черно море. Това наречие в България се нарича обикновено **рупско**. На пръв поглед най-много бие в очи неговата особеност да употребява тройни членни форми, когато останалите българи употребяват само една: *глава-та* (всеобщо български), *глава-са, глава-на,* с различно демонстративно значение..." (Иречек, 1974, с. 458). И още: "Според наречието може да се проследи откъде са идвали тези български колонисти (става дума в Тракийската низина). И тук слизали от планините, донякъде от Средна гора и Стара планина, донякъде от Родопите. С туй се обяснява разпространението на "рупското" наречие от Родопите през Марица към Черно море чак до Бургаско" (Иречек, 1974, с. 743).

В изследването си върху източните български говори Л. Милетич обособява и рупския диалектен масив, като го подразделя на следните говори: странджански, хасковски, ахърчелебийски, рупчоски, чепински, павликянски, даръдерски, бански (Банско), Сухо (Милетич, 1903, с. 207, вж. и картата). По-късно той разпределя рупските говори в две групи: източни (в Странджа), или полянски и западни, или родопски, като основа на родопския е ахърчелебийският (Милетич, 1905, с. 93). В монографията си за родопските говори Л. Милетич очертава следните 6 родопски говора: 1) Говор на Ропката в Рупчос (Хвойна, Павелско, Орехово, Малево, Дедово, като към него се отнася и говорът на Батак, макар че е откъснат от него от вакъфските села); 2) Централен, Ахърчелебийски говор; 3) Говор на Широка лъка; 4) Павлиянски говор и говорът на Даръдере; 5) Говорът в Чепино (Баня, Лъджене, Каменица и Корово; – Дорково; – Костандово; – Ракитово); 6) Говорът на колибите над Чепино към Разлог и Якоруда (Милетич, 1912, 7–8).

Доста прегледно представя диалектната картина Б. Цонев: той смята за център на рупските говори родопските говори в средните родопски планини, около които се групират останалите рупски говори, т. е. има централен рупски говор – родопския, а

околните са източни, западни, северни и южни рупски говори (Цонев, 1937, с. 279). Край Родопите – на изток, запад, север и юг все има говори, които приличат на родопските, но не притежават тяхната главна черта – особен изговор на двете носови и дветеерови гласни (Цонев, 1937, с. 278). Източните са в Странджа (макар че Б. Цонев се съмнява те да са рупски); западни (мървашки) в Мелнишко, Неврокопско, Демирхисарско, Сярско; северни – в Пазарджишко, Пловдивско (Пещера, Батак, Станимака (дн. Асеновград), Хаджи Елес (дн. Първомай), павликянските; южни – Драмско, Скечанско (Ксантийско), Гюмюрджинско. Чепино и Разлог биха били отделна група (при това в Разложко има само една рупска черта – непрегласен *ят*) (Цонев, 1937, с. 279). Според Б. Цонев родопските говори се обособяват с две черти: а) застъпване на носовите и ерови гласни – те са пет типа: *ъ, 'ъ, ô - 'ô; ã - 'ã; о - 'о; а - 'а*; и б) тройно членуване (Цонев, 1937, с. 307). Освен това като родопски особености той изтъква още: умалителни имена на *-ек; -инка;* увеличителни на *-иште*; липса на притежателно местоимение *си*; липса на предлог *на* в някои конструкции (*сестра меасту*); характерна лексика.

По-късно това разпределение в общи линии приема и Ст. Младенов, който разпределя югоизточните говори на **рупски** и **същински родопски говори** (Младенов, 1979, 349–353). Същинските родопски говори заемат средищно място в югоизточнобългарската (рупска) област с две разновидности по отношение на застъпниците на еровите и носовите гласни: с гласна *ъ* в Ропката и с гласна *о* в Ахъчелеби, който е и най-разпространен. Отделно място заема павликянският говор, сходен с говора на Даръдере (Златоград). Споменава се и говорът в Дорково с гласна *а* като континуант на еровите и носовите гласни и говорът в Баня, Лъжене, Каменица, Корово и Ракитово с гласна *о*.

Сред родопските говори Ст. Стойков очертава шест говора: смолянски, широколъшки, хвойненски, чепински (който не е единен), павликянски и златоградски, като им определя следните общи черти: една гласна за еровите и носовите гласни (ô, *ъ, о, а*), гласна *ê* вместо *ят*; преглас *'а > ê* ; тройно членуване, липса на африкатите *Ѕ, Џ* (Стойков, 1968, 87–96).

Особено сполучливо и необходимо за типологията на говорите в Родопите е и превъзходното изследване на Ст. Стойков за тяхната вокална типология въз основа на застъпниците на еровите и носовите гласни. Това изследване е осъществено върху материалите, събрани за Българския диалектен атлас (БДА), и най-пълно и всестранно представя диалектната картина в Родопската област (Стойков, 1968а).

След публикуването на БДА, т. I (1964) и т. III (1975) вече не може да се решава въпросът за диалектната ситуация в Родопите (пък и където и да е другаде) без данните от атласа. Като използваме изследването на Ст. Стойков и БДА, ще се опитаме да очертаем същността и разпространението на родопските говори като относително единна и самостойна диалектна формация сред останалите български диалекти.

* * *

Ако искаме да очертаем родопските говори като самостойна диалектна формация, като неповторимо съчетание на признаци, несъмнено трябва да намерим техните най-ярки черти. И наистина такива черти съществуват. Една от тях безспорно е посочваното

вече единно представяне на застъпниците (континуантите) на старобългарските носови и ерови гласни. Дори само тази особеност, която е уникална, е достатъчна да обособи родопските говори в самостоятелен диалектен тип.

В зависимост от конкретния застъпник на еровите и носовите гласни в коренна сричка под ударение в родопските говори се набелязват няколко разновидности.

1) Най-широко териториално разпространение имат говорите с гласна *ȏ*, *'ȏ* като застъпник на двете ерови и двете носови гласни: *зȏп, сȏн; м'ȏсу, л'ȏсно*. Разпространен е в **Смолянско** (Смилян, Габрица, П. Серафимово, Могилица, Бориково, Буково, Арда, Сивино, Смолян, Устово, Райково, Кремене, Момарско, Турян, Чокманово, Писаница, Хасовица, Търън, Левочево, Бостина, Момчиловци, Соколовци); **Маданско** (Батанци, Боровина, Малка Арда, Елховец, Д. Рудозем, Витина, Пловдивци, Чепинци); **Девинско** (Триград, Кожари, Водни пад, Жребево, Петвар, Широка лъка, Стойките, Гела, Солища, Върбово, Буйново); **Гоцеделчевско** (Осиково, Рибново, Боголин, Абланица, Слащен, Вълкосел); **Велинградско** (Корово, Ракитово, Костандово). Доста несигурен е материалът за неговото разпространение в областта Чеч на юг и югозапад от държавната граница.

2) С гласна *о: зоп, сон; м'ȍсу, л'ȍсно*, разпространен в Тихомир; Девесилово, Девесилица, Голям Девесил, Малък Девесил, Лимец (**Крумовградско**); **Девинско** (Беден, Брезе); **Гоцеделчевско** (Годешево).

3) С гласна *ъ: зъп, сън; м'ȁсо, л'ȁсно*, разпространен в **Асеновградско** (Хвойна, Малево, Орехово, Павелско, Яврово); **Девинско** (Доспат, Барутин, Къска, Любча, Сърница); **Пловдивско** (Секирово, Генерал Николаево, Житница).

4) С гласна *а: зап, сан; м'ȁсо – л'ȁсно*, известен във **Велинградско** (Дорково); **Девинско** (Змеица, Бръщен, Црънча); **Момчилградско** (Стрижба, Царино).

5) С гласна *ъ̑ : зъ̑п, съ̑н; м'ъ̑со – л'ъ̑сно*, ограничен в говора на няколко селища – **Смолянско** (Загражден, Вълчан дол), **Маданско** (Лещак).

6) С гласна *â: зâп – сâн; м'âсо – л'âсно*, отбелязан в говора на с. Средногорци, Маданско.

Всъщност последните две разновидности навярно се дължат на прекалено нюансиране върху произносителната природа на съответните звукове – очевидно (а и географски това е така) те се отнасят към голямата група на *ȏ*-говорите.

По периферията на така очертаната територия на родопските говори се очертават и няколко случая на преход между **родопски** и **неродопски** говори.

1) С гласна *ȏ* на мястото на задната ерова и носова гласна: *зȏп – сȏн*, но с гласна *'а* на мястото на предната ерова и носова гласна: м'ȁсо – л'ȁсно. Този преходен тип е отбелязан в с. Чавдарица, Девинско.

2) С гласна *ȏ* на мястото на задната ерова и носова гласна: *зȏп – сȏн* и с гласна *е* на мястото на предната ерова и носова гласна: *мѐсо – лѐсно*. Този тип е характерен за **Смолянско** (Ахряне); **Гоцеделчевско** (Илинден, Д. Дряново, Буково, Ореше). Както се вижда, те са разположени в най-източната и в най-западната периферия.

3) С гласна *ȏ* на мястото на задната ерова и носова гласна – зȏн – сȏн и гласна *о* (!) на мястото на предната ерова и носова гласна: *м'ȍсо – л'ȍсно* характерен за **Гоцеделчевско** (Лещен, Г. Дряново, Скребатно). Той е разположен край говори с *ȏ* за четирите вокала, та е твърде съмнително такова "разпределение" между *ȏ* и *о* като

континуанти на задните и предните старобългарски гласни.

4) С гласна *а* на мястото на задната ерова и носова гласна и с гласна *ê (ä)* на мястото на предната ерова и носова гласна *мêсо – лêсно(м'ầ со – л'ầ сно).* Характерен е за **Девинско** (Мугла, Селча, Ягодина).

5) Твърде е възможно като преходен да се отнесе и типът с гласна ъ на мястото на задната ерова и носова гласна *зъ̀п – сън* и с гласна ę (без да е отбелязана мека съгласна пред нея, което е твърде съмнително) на мястото на предната ерова и носова гласна *м'ęсо – лę̀ сно.* Разпространен е в **Асеновградско** (Яврово, Югово, Наречен, Добралък, Дряново, Джурково, Лесково), т. е. в Ропката и е съседен с тип ъ – 'ъ (хвойненски).

Предварителната обработка на данните от БДА за сега свидетелствува, че родопските говори освен посочената тяхна най-ярка черта притежават още цяла редица характерни черти (над 30), които действително оформят един диалектен тип с много ярка физиономия.

Характерните родопски черти са от различни равнища на диалектна структура.

Фонетични: а) Гласна *ê < стб. ѣ: бêл, бêли* (БДА, т. III, к. 26, 27); б) Преглас на гласна *а > ê* след меки и шушкави съгласни: *полêна, полêни (к.* 38, 39), *жêба, жêби (*к. 40, 41), *чêша* (к. 41), *йêбалка* (к. 69); в) Липса на африкати Ѕ, Џ: *звездà, зàден (*к. 65, 66), *жòба 'джоб'* (к. 68); г) Наличие на съгласна *х*, запазването ѝ във всяка позиция (к. 73, 74, 75, 76, 77, 78); д) Съчетание *ôр, ър* във всички фонетични позиции (к. 82, 83, 84).

Морфологични: а) Форма за множ. число тѐлце (к. 161); б) Тройно членуване на съществителните имена (к. 161); в) Наличие на *-т* в членното окончание за мъжки род: *брегôт, брегъ̀т* (к. 167); г) Членувани форми за женски род от типа *солтôт, солтôта, солтът,* солтầт (к. 172); д) Кратка форма *хи* за дателен падеж на личното местоимение за множ. число (к. 192); е) Пълна форма *нèхи* 'нея', за винителен падеж, женски род, 3 л. на личното местоимение (к. 194); ж) Кратка форма *хи* за дателен падеж, ед. ч., женски род на личното местоимение (к. 197); з) Тричленна система на показателните местоимения: *тòа, сòа, нòа* (к. 198); и) Окончание *-м* и отметнато към началото ударение на глаголите от I и II спрежение от типа *бèрам, мèтам, нòс'ам* (к. 200).

Словообразователни: а) Наставка *-цки* за образуване на относителни прилагателни от типа *войнѝцки, балкàнцки* (к. 219); б) Наставка *-шти* за образуване на прилагателни от названия на животни от типа крàвешти, тѐлешти (к. 220).

Лексикални: *държàле* 'дръжка на котел, кофа' (к. 234); *котѐл* 'котарак' (к. 267); *пригôршта* 'шепа' (к. 276); *теркелѐ* 'колело на превозно средство' (к. 294); *ѝшта* 'искам, желая', (к. 303); *тỳрма* 'дим, пушек' (к. 228); *арпô* 'ечемик' (к. 259); *брàдва* (к. 287); *òсучи, ѝсучи* 'обърши, избърши' (к. 306); *вôже* 'влачещо се стебло на тиква' (к. 258); *кукỳда* 'юмрук, пестница' (к. 273); *кард'ô* 'зеле' (к. 255); *чурỳпки, чурупѝни, шурпѝни* 'пръжки, джумерки' (к. 245).

В останалите райони на Родопската област като географско понятие, така както бе очертана в началото на нашето изложение, са разположени говори предимно от **рупски тип**. Така в Източните Родопи (Ивайловградско, Хасковско, Кърджалийско, Крумовградско), а също в Първомайско -Асеновградско, т. е. в северните поли на Родопите, са разпространени говори от **тракийски тип.**

В Западните Родопи (Гоцеделчевско и в част от Чеч) са **западнорупски говори,** които се сливат с говорите в Драмско, Сярско до Солунско.

В югоизточна посока – Гюмюрджинско, Димотишко, а също и южно в Ксантийско – са говори от **западнотракийски тип.**

Преход между родопските говори и югозападните (централните по Б. Цонев) говори представят говорите на селата и махалите в Бабяшкото Краище и около Якоруда (които Ст. Стойков определи като бабяшки говор). Говорите в Разложката котловина пък, които териториално са малко отдалечени от **Родопската област,** също представят преход към югозападните говори.

* * *

Твърде интересен е въпросът за старината на родопската диалектна формация. Свикнали сме да казваме, че това са едни от архаичните говори на българския език по силата на една инерция. В който и да е диалект на българския език може да се открият архаични особености в различни равнища на езиковата структура.

Измежду посочените тук черти на родопските говори като изключим гласна *ê* като континуант на стария *ят* и евентуално на мястото на *а* след палатали, което отразява положение известно от първата старобългарска азбука (глаголицата), всички останали черти имат относително иновационен характер. Така е със застъпниците на еровите и носовите гласни, членуването (и тройното членуване) и т. н. Това свидетелствува, че родопските говори са получили своя съвременен облик, когато са се оформили и останалите български говори.

Това, разбира се, е по-специален въпрос, който изисква самостойно разглеждане, за което вече има достатъчно данни и ясна перспектива.

ИЗПОЛЗУВАНА ЛИТЕРАТУРА

БДА: Български диалектен атлас. Т. I. Югоизточна България. С., 1964; Т. III. Югозападна България. С., 1975.

Иречек 1974: Иречек, К. Пътувания по България. С., 1974.

КБЕ: Кратка българска енциклопедия. Т. IV. С., 1976.

Милетич 1903: Miletič, Lj. Das Ostbulgarische. Wien. 1903.

Милетич 1905: Милетич, Л. Източните български говори. – СбНУ, кн. XXI, 1905.

Милетич 1912: Miletič, Lj. Die Rhodopenmundarten der bulgarischen Sprache. Wien. 1912.

Младенов 1979: Младенов, Ст. История на българския език. Превод и редакция на проф. д-р Иван Дуриданов от немското издание през 1929 г. С., 1979.

Стойков 1968: Стойков, Ст. Българска диалектология. С., 1968.

Стойков 1968а: Стойков, Ст. Към вокалната типология на родопските говори. (Застъпници на старобългарските носови и ерови гласни). – Славистичен сборник. По случай VI Международен конгрес на славистите в Прага. С., 1968.

Теодоров 1904: Теодоров, А. Родопското наречие (име и положение между източното и западното). – Сборник статей по славяноведению, посвященных проф. М. С. Дринову, Харьков, 1904.

Цонев 1901: Цонев, Б. Увод в историята на българския език. Преглед върху българските говори. – СбНУ, кн. XVIII, 1901.

Цонев 1937: Цонев, Б. История на българский език. Т. III., С., 1937.